Lengyel András

Marginalitás és ellenkultúra

Közelítő jegyzetek egy érzékeny kérdéskörről

A kultúra, amely egyike a leggyakrabban és legkörülhatárolatlanabbul használt szakszavainknak, nem homogén, sőt, ellenkezőleg, erősen rétegzett, bonyolult szerkezetű entitás. Végsőkig egyszerűsítve: hitek, eszmék, habitusok és viselkedésmódok, azaz gyakorlatok laza, mégis erős szövedéke, amelynek mélyén alig tudatosult vagy éppen öntudatlan előföltevések húzódnak meg, s amely mégis regulatív szerepet tölt be: szabályokat ír elő. Kohéziója inkább érzelmi, semmint racionális jellegű, de kifelé akár a racionalitás szabályozójaként is képes megjelenni. Most két elemét, formációját emelném ki: a kultúra peremét, a *mainstream* kultúra szélén elhelyezkedő *marginális övezet*et és az ott kialakuló *ellenkultúrá*t. Látszólag viszonyfogalmakról van szó, mindkettő a fősodorhoz való helyzetet nevezi meg. Az egyik a peremen való elhelyezkedést, a másik a szembenállást, az oppozíciót. A viszony jelzése természetesen lényeges eleme, mondhatnánk névadója e megnevezéseknek, s e viszony megnevezésével már valami lényegeset mondunk ki e fogalmakról. Ez a megnevezés azonban még nem adja meg a szóban forgó két kulturális formáció érdemi karakterjegyeit. A fősodorhoz viszonyítva ugyanis mindkettő nemcsak más helyzetű, de eltérő szerkezetű is. S megítélésem szerint mindkét esetben ebben a strukturális eltérésben rejlik a jellegadó egyediség, az érdemi elkülönböződés.

A viszony maga könnyen szemléltethető. Ha a kultúrát egy körrel jelöljük, akkor a kör középpontjától a kör körbefutó széléig terjedő távolság jelzi a peremkultúra helyzetét, a fősodortól való távolságát. Az ellenkultúra pedig az e kör mellé, e körből, e körrel szemben kirajzolódó másik kör. Pontosabban egy koncentrikus körsorozat. Ez utóbbiak induló ábrája egy egészen kicsi, szinte

pontszerű kör lehet, amely növekszik. Hogy ez az ellenkultúrát jelölő kör mekkorára nő, csak utólag, retrospektíve mondható meg. Általában kisebb marad, mint a mainstreamet jelölő kör, de szélső esetben akár egyenlő nagyságúak is lehetnek, sőt meg is fordulhat a dolog. Az ellenkultúra túlnőheti a mainstream kultúrát. (Utóbbi esetben azonban már más történetről van szó: az ellenkultúra egyenrangú *váltókultúrává* erősödött, majd e váltókultúra lett az új mainstream. A régi mainstream pedig egy elhaló, szerepét vesztő *fordított ellenkultúrává* silányul. Visszaszorul. Ez a „degeneráció" persze történetileg nagyon is érdekes, s igen hosszú folyamat lehet. Európában ma, valljuk meg, ez legalább annyira aktuális, mint a jövőt előlegező potenciális ellenkultúra.)

A kultúra körként való megjelenítése azért is informatív megoldás, mert ez az ábrázolás is jelzi: a „perem" nem egyetlen rögzített pont vagy vonal, hanem körbefutó sáv. És azok a kulturális aktorok, akik a peremen vannak, nem azonos pozíciót foglalnak el, még ha a centrumtól való távolságuk azonos is. Másképpen fogalmazva, a marginális alkotók és alakzatok nagyon különbözőek lehetnek, egymással való azonosításuk, helyzetük ellenére, csak nagyon viszonylagosan lehetséges. Ugyanez az összefüggés, *mutatis mutandis,* a kibontakozó ellenkultúra esetében is megfigyelhető. Sőt ezek jellegükből következően akár egymással szemben is állhatnak, egymás rivalizáló ellenségei is lehetnek.

A mainstream és a marginális, illetve a mainstream és az ellenkultúra viszonyának ilyen megjelenítési módja azonban már jelzi, a szerkezetek megkülönböztetése és a belőlük adódó funkciók fölmérése nélkül, önmagában a viszonyjelölés elégtelen. Csak első, nagyoló-közelítő értelmezési kísérletként van értelme.

Egy elvont séma persze mindkét pozícióról adható.

A peremkultúra szerkezeti sajátossága helyzetéből következik: a fősodor kohéziója itt már meggyöngül, „lyukacsossá" válik, a fősodorra jellemző sajátosságok között pedig már föltűnnek az attól különböző elemek is. Itt a mainstream kizárólagossága már nem érvényesül, s a szerkezetnek ez a meggyöngülése másféle lehetőségek előtt is utat nyit.

Az ellenkultúra szerkezeti sajátossága oppozíciós helyzetéből következik. Az ellenkultúra a mainstream kritikája, s amilyen mértékben képes a mainstream lényegének tagadására, annyira erős. Az ellenkultúra ezért szerkezetileg mindig kísérleti kultúra: a tagadás lehetőségeinek kipróbálása, formáinak keresése. (E helyzet járulékos következménye, hogy az ellenkultúrán belül is vannak ellentétek, a kísérletek mindig rivális formában jelentkeznek, s így koalíciójuk és egymás elleni harcuk egyaránt valóságos lehetőség. Az egyes kísérletek mércéje az, hogy mennyire képesek megragadni és elutasítani a fősodor lényegét. Azaz az ellenkultúra *per definitionem* egy fordított mainstream, amely tagad, és ugyanakkor egy tagadásra épülő elképzelést is képvisel.)

S e ponttól kezdődnek a problémák, amelyekkel az értelmezés szemben találja magát. „A" kultúra ugyanis valójában nincs, e fo-

galom csak egy végletes elvonatkoztatás; mindig meg kell határoznunk a konkrét kultúrát, amely történeti koronként változik, s amelynek „tartalma" koronként egészen más dinamikát visz a folyamatba, így más és más szerepet is tölt be. Az emberiség történeti teljesítményét fölismerhetetlenné és megérthetetlenné sterilizáljuk, ha nem a nagy koronként alapjaiban megváltozó, mozgó kultúrával számolunk. Ha egyneműsítjük azt, aminek lényege a változások kifejezése, leképezése.

A kultúra csak az emberi önemancipációért vívott komplex történeti harc kontextusában s ehhez az emancipációhoz viszonyítva írható le és érthető meg pontosan.

*

A marginalitás és az ellenkultúra fogalmának szerkezeti föltárása voltaképpen csak a „kultúra" világtörténetének megírásával volna elvégezhető – ami, ismerjük el, nem egy rövid cikk lehetősége. Ám ha lemondunk erről a „világtörténetről", s időben is, tartalmilag is erős redukcióval élünk, akkor nagyon sok olyan összefüggés érzékeléséről (pl. a kultúra belső dinamikájának külső meghatározottságáról) mondunk le, amelyre a két fogalom mélyebb megértéshez szükségünk lenne. Ez az ellentmondás föloldhatatlan, de a redukció e pillanatban mégis elkerülhetetlen. Mert ha ezt nem tesszük meg, akkor azt a munkát sem tudjuk elvégezni, ami jelenünk megértéséhez most szükséges, s jól-rosszul már elvégezhető.

A 19–20. század – kulturális szempontból – a *modernség,* a *modernitás* kora. Ez a periódus egyben a tőke kora is. A korra, amelyben a termelés módját egyre szélesebb körben a tőkeviszony szabja meg, jellemző az az „egyszerű" tény, hogy a tőke birtoklása szelektív: van, akinek van (s növekvő mértékben lesz is) tőkéje, s van, akinek nincs; van, akinek csak eladható munkaereje van. A tőkeértékesülés logikája pedig áthatja az élet egészét. Tagolja a társadalmat, megváltoztatja a szereplők közti lehetséges viszonyt, s behatárolja egyebek közt a kultúrához való viszonyt is. Nemcsak a javakhoz való hozzáférés válik szelektívvé és aszimmetrikussá (gondoljunk például az iskoláztatási lehetőségekre), de az alkotás maga is. Jellemző, hogy sokáig az angol „jobb köröket" *szabadidős osztály*nak nevezték – ők voltak azok, akiknek volt idejük, lehetőségük arra, hogy kedvteléseiknek, szenvedélyeiknek éljenek: legyen az a kedvtelés például a lóverseny, a versírás vagy éppen az idegen kultúrák kőbe vésett jeleinek lemásolása és megfejtése stb. S jellemző az is, hogy egy magyar költő utóbb arról énekelt, hogy „Ha költenél, s van rá költség…". Bizony a költésnek is van költsége. S megváltozik e folyamatban a politika is: a szabadság és a kötöttségek új konfigurációkat alkotnak. A kapitalizmus, a tőke politikai leképeződése persze majdhogynem országonként más és más. De két dolog e szférában előbb-utóbb nyilvánvalóvá válik. (1) A tőke-vi-

szony antinomikus viszonyokat hoz létre az élet minden területén. A termelésben és a politikában éppúgy, mint a kultúrában, s a kultúra mint a modernség szférája nagyon finom szerkezetben leképezi ezt az uralkodó antinómiát. Ha nem explicit alakban, akkor legalább áttételesen, kódolva, de jól érzékelhetően. (2) A tőkeértékesülés elengedhetetlen előföltétele az egyén viszonylagos (nem politikai) szabadsága, választási lehetősége, s ez a lehetőség a kultúra produktumaiban viszonylag erős (mert fölszámolhatatlan) pozíciókat hoz létre és tart fönn. Mindebből pedig következik egy nagyon lényeges sajátosság: a tőkeviszonyra jellemző antinómiát a fönntartásában érdekelteknek valahogy kezelniük kell. A lehetséges módszerek és eszközök nagyon különbözőek a hatósági represszióról a nyílt politikai diktatúráig, de a legszabadabb viszonyok között is elengedhetetlen legalább az eszmei igazolás és a hamis valóság termelése, vagyis az, amit hétköznapi nyelven manipulációnak szokás nevezni. Ez utóbbiak lényege az adott valóság helyébe egy másodlagos, fiktív valóság állítása. Ennek elsődleges terepe és legfőbb laboratóriuma pedig a „modern kultúra".

A modernitás a kapitalizmus kulturális leképeződése. Részleges autonómiával, de kötött pályán. Föloldásra törekvő, de föloldhatatlan ellentmondásokkal terhelten.

*

A kapitalizmus-kori, a tőkelogika által dominált kultúra antinomikus és heterogén természetű. Ezt a kettősséget az adott rendszeren belül nem lehet fölszámolni. Az elfedési kísérletek, amelyek a tőkeviszony fönntartásához szükségesek, felemás eredményűek: a viszony szerepét sikeresen *elhomályosítják,* de a viszony rejtett lényege nyomot hagy az elfedést szolgáló kulturális alakzatokon is: beleíródik azokba, s alakítja szerkezetüket. S minden ilyen alakzaton rajta van az „árcédula", jelezve a siker intellektuális és morális deficitjét. Ez rossz közérzetet szül (a modernitás a rossz közérzet kultúrája), s újratermeli az oppozíció igényét és érzületét. A „politikában" is (a „romantikus" és a „tudományos" szocializmus eszméjén át, mondjuk, az „ökológiai" alapú proteszt mozgalmakig), de a politikától távolabbi területeken is, például az irodalmi és művészeti termelésben fölhalmozódó disszonanciákban, vagy a mindennapi viselkedéskultúra gesztusaiban. A „normálisnak" a disszonancia irányába való eltolódásában, a kiüresedettség érzetének állandósulásában stb.

A tőkeviszonyon belüli antinómia igazi lényege azonban közvetlenül *nem* szemlélhető (legföljebb e viszony egyes szétszórt és izolált tünetei), a viszony absztrakt leírásai pedig legalább oly nehezen „érthetők" a hétköznapi tudat számára, mint, mondjuk, a kvantummechanika vagy a Gödel-féle határozatlansági elv. S a viszony megértését az intellektuális nehézségen túl nagyban megnehezíti az érdekviszonyok erős tagoltsága, amely nagyon sokfé-

le, s egymással is harcban álló viszonyt alakít ki magához az alapviszonyhoz is. (Szociológiai tapasztalat, hogy az egymás melletti, rokon opciók a hozzájuk legközelebbi irányzatokat tekintik fő riválisaiknak, s így legsürgősebben legyőzendő ellenségeiknek.) Ez a kognitív adottság a legelnagyoltabb megközelítésben is két nagyon fontos következménnyel jár. Az értelmezési/megértési nehézség az alapösszefüggés homályban maradását segíti, a jelentés szóródása pedig megvédi a tőkeviszonyt. Másrészt, ami ugyanennek az összefüggésnek másféle megközelítése, az alapviszony tudata részleges érvényű és szükségképpen deformált értelmezési lehetőségekre *hasad szét*. Egy adekvát *értelemegész* helyett rivális részmagyarázatok sokasága „magyarázza" az alapviszonyt (s diszkreditálja a többi magyarázatot), s így a kultúra heterogén értelmezési javaslatok összeegyeztethetetlen konglomerátumává válik. Alapjellegzetessége így már nem is a sokszínűség, a változatok gazdagságaként megjelenő diverzitás (ami nagy evolúciós potenciált jelentene az emberiség számára), hanem a *kaotikus heterogenitás*. A heterogenitás pedig „tartalmilag" lezárhatatlan, a próteuszi változékonyság a lényegéhez, létmódjához tartozik. Így érthető, hogy az elvileg alternatívaképző folyamatok, például a politikai pártosodás nem a szociokulturális rendszer szabadságfokának a jele, hanem *de facto* a rivális erők egymást kioltó, közömbösítő mechanizmusának egyik legfontosabb eszköze. S – *mutatis mutandis* – ugyanez áll az irodalmi s művészi „sokszínűség" szerepére is. Ezzel ráadásul nemcsak az aktuális művészet igazi szerepe homályosul el, teljesítménye oltódik ki (jó esetben: kerül kulturális gettóba), de – öngerjesztő módon – az öncélú és végtelenített „kísérletezés" válik dominánssá, miközben az elvileg orientáló funkciójú *kánon*t illegitim „üzleti", politikai s egyéb érdekviszonyok hozzák létre és tartják mozgásban. A kaotikus heterogenitás fönntartásának szabadsága az igénygenerálás üzleti (voltaképpen tőkeértékesülési lehetőségeket teremtő) eszköze.

A heterogenitás mint kultúraalakító tényező maga a rendszerszerű orientációképtelenség, pontosabban az orientáció lehetőségének illegitim erőknek való szisztematikus kiszolgáltatottsága. Hogy mi a jó és mi a rossz, mára már nem is „értelmes" kérdés. S mára a kultúra szövetén éppen csak átvérzik az, amit még „emberinek" lehet nevezni. A generált szükségletek profittermelő kielégítése az eddigi története során mindig szűkösségben élő emberi nem számára a létét lehetővé tevő valódi szükségletek tudatát zavarja össze, s ez egyben az életviszonyok harmóniába rendeződését diszharmóniába, a végletes disszonanciák folyamatos termelésébe fordítja át. Újra és újra fölidézve a föl nem számolt ellentmondások brutális erőszakba torkollását – a technikai fejlődés egyre magasabb fokán. (Mi ma már egy hirosimai atombomba?! Gyerekjáték. Ma már sokkal többet és pusztítóbban tudunk hadrendbe állítani.)

*

A kapitalizmus embere jogilag szabad ember. Amíg korábban a rabszolga, majd a jobbágy jogilag kötött pályán mozgott, nem választhatta meg sem urát, sem mondjuk vallását, a tőkeviszony bérmunkása (legyen bár gyári munkás, tanár, újságíró vagy hivatalnok) jogilag szabad emberként választhat egy sor kínálkozó lehetőség közül: munkahelyet és vallást is válthat. Jogában áll például munkanélkülinek lenni, s „alhat a híd alatt". Ezt a szabadságot persze nagyon kemény gyakorlati korlátok határolják körül, s teszik a jogi szabadságot a kötöttségek egy új típusú szigorú rendszerévé, de a jogi szabadság bizonyos választási lehetőséget mégis meghagy az embereknek. S ezek a választások nem következmények nélküliek. A földrajzi helyváltoztatástól az olvasmányokon át a kocsma-, drog- és médiaválasztásig nagyon sok minden az egyének döntésének eredménye. Ezek a döntések persze különböző súlyúak, következményeiket tekintve a jelentéktelenségtől a jelentősig terjedő skálán mozognak, s bár előzetes determináltságuk rendre tetten érhető, megvan még a saját kultúra megteremtésének lehetősége is. Nemcsak azoknak a marxi értelemben vett bérmunkásoknak az esetében, mint például a tanárok és újságírók, akik társadalmi szerepük szerint az úgynevezett „ideológiai rend" tagjai, és közvetlen kultúraalakító szerepük jól érzékelhető, de a fizikai munkában lekötött gyári segéd- vagy szakmunkásoknak az esetében is. (A 20. század első felében az úgynevezett szervezett munkások például saját magaskultúrát teremtettek és tartottak fönn – még Magyarországon is. E magaskultúra bukása persze nem véletlenül következett be. De ennek elmagyarázásához e ponton egy új, másik történetet kellene nyitnunk.)

A jogi szabadság kultúraképző potenciája azonban nagyon is kötött pályán mozog. Ez a szabadság ugyanis elődlegesen a tőkeértékesülési lehetőségek szolgálatában generált igények kielégítését hivatott lehetővé tenni. Léte profitérdek, s a profitnak alárendelt. Ami ezen túlterjedne, az már „deviancia".

A kultúrához való gyakorlati viszony azonban, nem érdemes tagadni, elődlegesen csak *választás*, a kínálatból való – „szabad" – *válogatás*. S ez a válogatási lehetőség is a modernitás csalóka fejleménye – egyszerre *realitás* és *illúzió*. Realitás, mert az áruválaszték csakugyan nagy, s illúzió, mert a kínálat valójában nem autentikus, nem valódi választási lehetőséget ad. Többnyire csak mesterségesen generált igényeket elégít ki, s az érdemi alternatívákat – nem utolsósorban a súlytalan lehetőségek bőségével – blokkolja. Ami a tőkeértékesülés szempontjából előny (hogy tudniillik vannak újabb és újabb igények, amelyeket ki lehet elégíteni, s amelyekből profit lesz), az a „fogyasztó" szempontjából az érdemi tájékozódás zavarainak előidézője. S mivel a modern társadalmak nagyon differenciált és gazdag munkamegosztási rendszert működtetnek, a kínálaton belüli kultúraválasztás automatikusan megsokszorozza a lehetséges kulturális alakzatok számát. A munkamegosztási rendszer minden pozíciója egy-

egy különálló potenciális igény, amelyet föl lehet kelteni és ki lehet elégíteni anélkül, hogy magát a rendszert megbolygatnánk. A „bőség", a túlkínálat pedig elnyomja az adott rendszerben ki nem elégíthető, mert végső soron magát a rendszert is destabilizáló, ám mélyen a valóságos élet szövetében gyökerező igények hiányának tudatát. A hiányt kínálati „bőséggé" változtatja, s így akadályozza az autentikus életigények tudatosulását, megfogalmazódását. A generált (és kielégített, vagy legalábbis kielégítésre fölkínált) igények pedig bőségükkel és dinamikájukkal állandósítják az orientációs zavart. A kultúrát éppen legfőbb értékétől és szerepétől, az orientáció autentikusságától fosztják meg.

A válogatásra redukálódó választási lehetőség mindezen túl azért is illuzórikus, mert a generált igények kielégítésekor voltaképpen csak néhány sztenderd igény elégül ki nagyon sokféle változatban. A mai tévésorozatok, szappanoperák és hasonlók végtelenített folyamata jól demonstrálja, hogy a fölkínált variációgazdagság voltaképpen csak néhány narratív panel újra- és újracsomagolása.

A kapitalizmus korának kultúrája tehát egyszerre az áttekinthetetlen gazdagság és a deformáló hiány kultúrája. Az utóbbit persze az előbbi csak elfedi, de nem tudja közömbösíteni, az emberi élet szempontjából döntő nagy és föl-fölsajgó hiányok megmaradnak.

A jogi szabadság és választhatóság lehetősége a nagyon erős gyakorlati megkötöttségek ellenére is egyvalamit kizár: kizárja a monolit, homogén kulturalizációt. A modernitásban a többféle kultúra koegzisztenciája jellemző. (1) Van egy „kötelező" kultúra, amely az intézményes indoktrináció (iskola, vallási intézmények vagy akár a katonaság révén) jön létre. (2) Van egy összetett magaskultúra, amely a kultúra relatív autonómiájának bázisán mint öngerjesztő folyamat hozza létre magát és különül el (ilyen például a tudomány, művészet), s (3) a gyakorlati munkavégzés során és annak eredményeként létrejön egy ezerarcú, de ugyanakkor mégis sztereotip alakzatokba sűrűsödő „populáris" kultúra, amely a szaktudást vegyíti a szórakoztató és a világnézeti opciókkal, s amely mint kevert kultúra helyzete szerint a mainstream kultúra „alantas" övezete. – A variációgazdagságnak ilyen tipizálása és csoportosítása is persze csak önkényesen szakítható meg; a lényeg e szférában éppen a változatosság, a sokféleség.

*

A sorolgatásnál azonban fontosabb, ha a változatosságra merőlegesen egy másik tagolódást is érzékelünk, és észrevesszük, hogy ez is jellemzi a valóságos viszonyokat leképező kultúra szerkezetét. A *mainstream*, a *marginális* és az *ellenkultúra* mint tagolási lehetőség ugyancsak benne van a kultúra konstrukciójában, implicit összefüggésrendjében.

A paradox az egészben alighanem az, hogy e hármas tagolódás mindegyik eleme is többszörözött alakzat, csak erőszakosan, mondhatnánk, baltával lehet egyneművé alakítani őket. A rendszert kifejező és fönntartó *mainstream* maga is eleve „koalíciós" jellegű; kényszerű kiegyezéseket és összekapcsolódásokat tartalmaz, s így különnemű érdekek kompromisszumát képezi le. (Magyarországon például hosszú ideig a világi és egyházi nagybirtok, valamint az egyre nagyobb teret hódító nagytőke kényszerű, de egyik fél által sem fölmondható koalíciója hozta létre azt a bonyolult kulturális alakzatot, amely összefoglalta a közös érdekeket, kijelölte a lehetséges perspektívákat, és regulálta a valós élet központtól távolabbi övezeteinek kulturális realizációit is.) A mainstream sem jellegében, sem összetételében nem azonosítható a magaskultúrával. A magaskultúra egyik övezete ugyan a mainstream része és alkotóeleme, de ugyanakkor a fősodor populáris és gyakorlati dimenziója is megvan. Néhány sémára egyszerűsítve a magyarázatot: ahogy az egyházi indoktrinációnak is van egy teológiai – magaskulturális – dimenziója, van egy templomi/plébániai – populáris – dimenziója, és van egy „kötelező" – iskolai hitoktatásban is realizálódó – gyakorlati dimenziója, úgy a világi mainstreamben is jelen van az akadémikusok és az egyetemi tanárok teljesítménye éppúgy, mint a gyakorlati – gazdasági és politikai – véleményvezérek rivalizáló, lényeges pontokon mégis kiegyező kínálata, vagy éppen a kommersz regények és az orfeumok szórakoztató produkciója, a kabarék, sőt a bordélyházak szolgáltatásai. Ezek komplementerek.

A *marginális* mint a fősodor peremén létrejövő változat lényegében megismétli ezt a szerkezetet, de más arányokban és más hangsúlyokkal. A mainstream ereje a peremen gyengül, s így lehetőséget ad a tőle már elkülönülő lehetőségek kipróbálására is. De a marginális még nem a fősodor oppozíciója, csak a szorításából bújik ki, ha kibújik, vagy csak „szabadabban" ismétli meg azt. Ront vagy javít. A marginalitásban a „harmadik vonal" képviselői éppúgy jelen vannak, mint a dilettánsok, és – olykor, közéjük keveredve – a zsenik is. (József Attila például szinte halála pillanatáig marginális alkotó volt, aki a halála keltette figyelem közben emelkedett mainstream pozícióba.) De a zseni jelenléte a margón inkább csak véletlenszerű alkalmi lehetőség, és nem szükségképpen realizálódó törvényszerűség. Az más kérdés, hogy minden pályakezdő alkotó, tehetségétől függetlenül, jelentkezése pillanatában, s még utána is egy ideig, tulajdonképpen marginális szereplője az irodalmi/művészeti életnek. De ha szabályszerű a fejlődése, és a viszonyok normálisak, akkor a zseni indulását követően viszonylag gyorsan és harmonikusan belefejlődik a fősodorba, és helye a fősodorban lesz. A mainstream viszonyokat egyebek közt éppen az minősíti, hogy lehetővé teszi-e és ösztönzi-e ezt a beléje fejlődést, vagy ellenkezőleg, akadályozza, késlelteti, esetleg éppen megakadályozza ezt az alkotói kibontakozást.

Amikor egy korszak minden valamirevaló alkotója már a fősodron kívül, a peremen sűrűsödik össze, az már klasszikus válság- és határhelyzet. Így vagy úgy, de már nagyon közeli a váltás.

A perem mindenesetre egy óriási kulturális laboratórium, ahol az új megszülethet. S persze el is vetélhet. A magyar irodalom egyik jó periódusának eszmetermelő, vezető frontembere, Ignotus Hugó joggal vallhatta, hogy a kritikus inkább „bába" legyen, mint „angyalcsináló". Ám szimptomatikus, hogy ezt az elvet már egy erősödő pozíciójú ellenkultúra végül is az áttörésig eljutó áramlatának, a megszülető modern magyar irodalomnak az egyik kulcsembere fogalmazta meg. Ez az elv és az ellenkultúra kibontakozása ugyanis korrelatív jegyeket mutat, mondhatnánk, szinte egymást föltételezik és erősítik. S míg ez a helyzet kialakult, bizony az „angyalcsinálás" is folyt, és a magyar irodalom fősodrának kiüresedése, ellaposodása, érdektelenné válása is zajlott. Az Arany halála és Ady föllépése közötti periódus irodalmi szempontból inkább az ellentmondásokkal megterhelt fölkészülés, a habitus átalakulásának időszaka volt, semmint a szoros értelemben vett irodalmi csúcsteljesítményeké.

Az *ellenkultúra* a tőkelogika dominálta „szabad" társadalmak jellegzetes fejleménye. Az antinómiák tudatosodásának terméke, és azt mondhatnánk, modern formája a tőke dominanciájának és *A tőke* megjelenésének kettősségére épül. A tőkeviszonyok térhódítása és a tőke radikális és szisztematikus kritikája, „leleplezése" olyan gondolkodástörténeti helyzetet teremt, amelyben ez a kettősség szükségszerű és figyelmen kívül nem hagyható alapviszonyt konstituál. Az antinómia ilyenkor nem pusztán a mélyben meghúzódó absztrakt összefüggés már, hanem tematizált és értelmezett, sőt döntő pontokon szakszerűen leírt, azaz explicitté tett összefüggés. Sem a tőke értékesülési folyamata, sem a tőke elméleti és politikai kritikája nem lehetséges a másik oldal figyelmen kívül hagyásával. Így egy olyan szimbiózis alakul ki, amelynek küzdelme és együttélése is a kultúra közegében jön létre, s az erőviszonyokat elsősorban a kultúra alakzatai képezik le. (A politika mindezt csak egy második lépcsőben követi.)

A kapitalizmusra jellemző antinómiának e látens tudatosulása megkettőzte a kultúra történetileg kialakult konstrukcióját. A mainstream kultúra mellett megjelent annak kulturális oppozíciója is, az ellenkultúra. Utóbbi persze nem készen, nem Pallasz Athénéként pattant ki Zeusz (itt: a mainstream kultúra) fejéből, hanem fokozatosan, zavarosan, egyenetlen alakzatokat produkálva.

Az európai gondolkodástörténetben mindenesetre legkésőbb Marx *Das Kapital*jának megjelenésétől nyilvánvaló a kapitalizmus antinomikus természete. (Ha filológiai pontosságú rekonstrukcióra törekszünk, akkor persze az is kiderül, hogy ez a kezdőpont igazában jóval korábbra tehető: a „nagy" francia forradalom egyik-másik irányzata, vagy nálunk például a fran-

cia forradalom történetében jártas, és a „piros zászlókat" is emlegető Petőfi már több-kevesebb tudatossággal érzékelte ezt az összefüggést is.) Marx kritikai tőkeleírása azonban, noha a modernitás gondolkodástörténetének alighanem a legnagyobb és legátfogóbb teljesítménye, csak *fragmentum*. A befejezetlenség minden hátrányával. S benne érzékelhető a menet közbeni önkorrekció is. Hatása így kettős. Megnyitja a modernitáson belüli radikális kritika perspektíváját, és ugyanakkor kiszolgáltatja magát a leegyszerűsítő és kikerekítő értelmezéseknek, valamint a különféle alkalmazásoknak is. Ez egyfelől azzal járt, hogy Marx életműve duplikálódott, azaz megjelent egy ideológiatörténeti konglomerátum, a „marxizmus" (ehhez lásd Marx megjegyzését, miszerint ő nem marxista), másfelől tarthatatlanná vált az ártatlan és optimista kapitalizmusperspektíva illúziója. A kapitalizmussal szembeni kulturális oppozíció megszüntethetetlen realitássá vált, amely ettől kezdve újabb és újabb konfigurációkat hozott és hoz létre a kultúra legkülönbözőbb területein, a legkülönbözőbb kódolásban. A kapitalizmus jóhiszemű és átfogó apologetikája pedig – az apologéták intellektuális kvalitásaitól függetlenül – mint lehetőség mindörökre megszűnt. A kapitalizmus apologetikája immár csak mint nyílt vagy rejtett, ügyesebb vagy ügyetlenebb hamisvalóság-teremtés, azaz szisztematikus manipuláció lehetséges, amelynek hátterében mindig ott van, bevetésre készen, a nyers fizikai erőszak is, komplett intézményrendszerrel és alkalmazásának előzetes igazolásával. A hamis valóság folyamatos termelése és a jól időzített fizikai erőszak-alkalmazás nélkül a tőkeértékesülés globális lehetőségeinek fönntartása a 20. század eleje óta lehetetlen. Azok a bizonyos szuronyok, amelyekkel egy hajdani okos császár szerint sok mindent lehet csinálni, de rajtuk ülni nem lehet, szükségesek, ám önmagukban nem elégséges rendszerfönntartó eszközök.

A kapitalizmus léte: kulturális kérdés. Opció, s nem végzet. S ez a helyzet nemcsak állandóan újratermeli saját kulturális oppozícióját, de föl is értékeli azt. Az ellenkultúra mégoly esendő és „zavaros", mégoly gyorsan kipukkanó, hiteltelenné váló alakzatai is több pozitív lehetőséget rejtenek magukban, mint az egyre kifinomultabb, de egyre amorálisabb eszközöket mozgósító apologetika, amely a hamis valóság folyamatos termelésével lépésről lépésre saját lehetőségeit is megsemmisíti. Morális kohézió nélkül ugyanis nincs társadalom, s ennek a kohéziónak az egyre erőteljesebb kiüresítése azt is fönntarthatatlanná teszi, aminek érdekében a hamis valóság termelése folyik.

Az ellenkultúra pedig, amely a fősodorral szemben *per definitionem* a gyöngébb pozíciót foglalja el, ki van szolgáltatva a fősodor manipulációs potenciáljának, és csakis olyan mértékben érhet be, alkothat tiszta képletet, amilyen mértékben képes ellátni kritikai feladatát. Amilyen mértékben meghaladja a szembenállás pusztán szimbolikus lehetőségét, és gyakorlati alternatívát tud nyújtani.

De kérdés, van-e ma esélye az ellenkultúrának az áttörésre. A jóslás, akár béljóslás, akár úgynevezett tudományos előrejelzés, vagy olyan általánosságban mozog, hogy semmire sem jó, vagy hiányos, részleges tudáson alapuló prognózis – így inkább megtévesztő, semmint eligazító. Tisztességgel tehát konkrét jóslat nem adható. De mindig adódnak jelek, amelyekre érdemes figyelnünk. És egyvalami az ellenkultúra lehetőségei ellen szól. A tőkelogika, globális kiterjedéséből is erőt merítve, egyre inkább rányomja a maga rejtett mintázatát mindenre, s legyen az ivó- vagy tengervíz, például nagy kiterjedésű óceán, beszennyezi. Az oppozíciót a maga képére alakítja. Ha a meggyilkolt forradalmárnak kultusza támad, a „Che" fotójával eladhatóvá tett kultuszpólókból profit lesz, a kultusztárgyból pedig giccs. Ha megsegítjük a bangladesi árvízkárosultakat, jótékonysági koncertet szervezünk, hogy még a mások szenvedéséből és nyomorából is szórakozás kerekedjék ki – a pénz nagy része úgyis szétfolyik. S az egyik nemzetközileg is jegyzett írónk, akinek a neve a Nobel-díj várományosai között is fölmerült, úgy látja: „Nem látok mást, mint a Szellem Nagy Áruházának rakodóterében egy kezet, amely folyamatosan nyomja rá az árcédulákat a termékekre. Forradalom? Tizenhét-negyven. Ellenforradalom? Hát… tizennégy-hetven. Itt már semmi nem lehet személyes, autentikus, független, minden kapható. Forradalmár akar lenni? Tessék, vegye-vigye! Művész akar lenni? Ó, jaj, ez egy kicsit erősebb, maradhat? Világjelenség. Magyarország sem független ettől." Az „pedig már hitbéli kérdés, hogy Lucifer vagy a jóisten kezében vagyunk-e. Mindkettő az ember természetéből párolgott elő, mint Aladdin lámpájából a füst." (*MANCS*, 2019. október 10., 10.)

A kulturális játszma mindenesetre bizonytalan kimenetelű. Nem borítékolható az ellenkultúra győzelme; s nem lehetetlen – rácáfolva a 19. századi prognózisra – a modernitás kultúrájának és ellenkultúrájának *együttes pusztulása* sem. Volt már rá példa, hogy egy rendszernek az ereje lett a veszte (például az antik Róma esetében), s a megújulás kioltott, közömbösített lehetőségei, szerepüket be nem tudván tölteni, a rendszert is, ellenfeleit is maguk alá temették. S jöttek a „barbárok"… De a remény, ha van még reális remény, az ellenkultúrában van. A sokféleségben – a diverzitás természete szerint – talán van egy variáció, amely az „új" csírája lesz.